

Олександр Єремєєв, Тарас Коростильов

ПОГЛЯДИ І. ТУРЦЕВИЧА НА РЕВОЛЮЦІЮ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНИХ ІДЕЙ Е. БЬОРКА

Стаття присвячена проблемі сприйняття науковцем початку ХХ ст. І. Турцевичем революції як форми суспільного розвитку. В центрі уваги дослідника полеміка європейських інтелектуалів кінця ХVІІІ ст. навколо Французької революції. Аналіз праці показує, що вчений спирався насамперед на ідеї Е. Бьорка. У статті пропонується висновок, що І. Турцевич представляв помірковано консервативну течію в колі тогочасної інтелігенції Російської імперії.

Ключові слова: І.Турцевич, Е.Бьорк, революція, консерватизм, лібералізм.

На рубежі ХІХ–ХХ ст. європейська культура переживала один з найкризовіших періодів у своїй історії. Міжнародна інтеграція в економічній та інформаційній сферах сприяла утвердженню уявлень про світ як про єдине ціле, складові якого взаємопов'язані і раціонально організовані. Але, якщо у сфері природничих наук прогрес виглядав цілком окреслено і подавав хороші надії на майбутнє, то значно менш оптимістично виглядала справа осягнення людини і суспільства. З. Фрейд у своїй роботі 1927 р. “Die Zukunft einer Illusion” (“Майбутнє однієї ілюзії”), підсумовуючи власні спостереження щодо згаданих проблем, констатував зміщення уваги з матеріального на духовне¹.

У культурній традиції інтелектуалів Російської імперії подібне “зміщення” було потужним мотиваційним чинником у численних методологічних пошуках рубежу століть. Аналізу цих пошуків в історії філософії та психології присвячено низку статей російської дослідниці М. Румянцевої, де авторка на матеріалі праць О. Лаппо-Данилевського, І. Лапшина, М. Грота² та інших простежує розвиток філософської концепції “чужого Я”³. Засадничою для російських учених цього індивідуалізуючого напрямку, як і для їхніх численних колег філософів та психологів із Західної Європи, була робота професора філософії Берлінського університету Вільгельма Дільтея “Описова психологія”⁴. У концепції Дільтея М. Румянцева виділяє три важливі складові, а саме: 1) відтворення (описовість) психіки індивіда, а не позитивістське виявлення загальних закономірностей; 2) особлива роль умовиводу за аналогією і роль саморефлексії в процесі відтворення “чужого Я” і 3) роль об'єктивованих (предметних) продуктів психічного життя індивіда в процесі пізнання, відтворення “чужого Я”⁵.

За типологією історичних теорій початку ХХ ст. українського вченого Л. Зашкільняка, що базується на виокремленому об'єкті дослідження⁶, подібний індивідуалізуючий чи суб'єктивуючий напрямок доречно віднести до філософії історії життя. В історії історичної науки в Україні, як і в інших частинах Російської імперії, філософія історії життя справляла помітний вплив на історіографічну практику. Однією з робіт цього напрямку стала праця професора Історико-філологічного інституту кн. Безбородька в Ніжині (далі – НІФІ) Івана Григоровича

© Єремєєв Олександр Сергійович – старший викладач кафедри політології Національного університету “Києво-Могилянська академія”.

Коростильов Тарас Васильович – аспірант кафедри історії Національного університету “Києво-Могилянська академія”.

Турцевича “Борк и Бокль. Об одном замечательном произведении политической литературы XVIII века” (1912 р.)⁷.

Невелика за обсягом робота професора І. Турцевича “Борк і Бокль” для сучасних дослідників є доволі цінною як з позиції історії політичних вчень, так і з погляду на специфічні історіографічні методи, використані автором.

6 травня (за старим стилем) 1912 року професор НІФІ, автор численних досліджень з історії культури античного світу, авторитетний перекладач і критик перекладів давніх авторів, дійсний статський радник Іван Турцевич прочитав у Ніжинському купецькому клубі публічну лекцію, присвячену питанням, які доволі сильно виступали поза межі наукових зацікавлень вченого. За свідченням присутнього на лекції І. Турцевича колеги і близького друга, професора руської історії М. Бережкова, ніжинська публіка поставилася до предмета з байдужістю⁸. Втім, у той же рік лекція була опублікована і стала одним із перших у Російській імперії досліджень життєвого шляху і творчої спадщини видатного англійського політичного діяча та мислителя Едмунда Бьорка в її сприйнятті сучасниками й наступниками⁹. Лекційний жанр передбачав деяку спрощеність, популярність подачі матеріалу. Лектор виявляє широку обізнаність як з оригінальними працями Бьорка, так і з численною критикою діяльності цього політика, в першу чергу з роботою Генрі Бокля (Buckle) “Історія цивілізації в Англії”. Слід зазначити, що для російського читача в своїй більшості англійські тексти були практично недоступні. В системі освіти вмінувало вивчення німецької та французької мов. З огляду на це І. Турцевич вказує на необхідність більш представницького перекладу пам'яток британської політичної думки, аргументуючи тим, що наявні переклади з даної проблематики стосуються переважно тем ліберальних або радикальних, у той час як російське суспільство потребувало прикладів успішної практичної політики¹⁰.

Крім співвідношення ліберальної та консервативної течій у розвитку суспільства, в лекції І. Турцевича доволі чітко проступають позиція автора щодо означених проблем і система цінностей, яка ставиться в деяку залежність із поглядами Бьорка. Вочевидь, світоглядна позиція І. Турцевича науковця, представника “освітнього прошарку” зазнавала суттєвих змін під впливом тих соціально-політичних і культурних зрушень, що мали місце в Російській імперії початку ХХ ст. Очікувані реформи обіцяли представникам наукової еліти, крім загальних прав і свобод, відновлення університетської автономії як важливої передумови плідного наукового процесу, з одного боку, і зростання загального рівня освіти як життєво необхідної умови розвитку громадянського суспільства в мислимим на той час формах, з іншого боку. Натомість численні страйки, і не в останню чергу серед студентства вищих закладів освіти, невміння лідерів партій і рухів йти на компроміс із політичними супротивниками лише посилювали розкол у середовищі інтелігенції. Професор І. Турцевич досить прохолодно і стримано згадує про революційні події 1905–1907 рр. Так, взимку 1905–1906 р. ніжинський учений перебував на вимушеному (через тимчасове припинення занять в інституті) відпочинку в Ялті. Революційні події значною мірою сприяли розвитку у професора, якому на той час було близько 50 років, тяжкого нервового захворювання. Протягом цього відпочинку І. Турцевич через В. Кожевникова зближується з московським філософсько-релігійним гуртком¹¹, членами якого були автори знаменитої філософсько-публіцистичної збірки “Вехи” С. Булгаков і М. Бердяєв. Результатом роздумів і переживань, власне, і була робота “Борк і Бокль”, над якою автор працював 7 років. Таким чином, можна зазначити, що Турцевич-публіцист формувався під помітним впливом ідей згаданої публіцистичної збірки та під враженням від полеміки навколо оцінки російської революції, майбутніх завдань інтелігенції та шляхів розвитку суспільства.

У праці І. Турцевича особливо помітним виступає паралелізм із сучасністю в ситуації оцінки Французької революції європейськими інтелектуалами. Едмунд Бьорк одразу поставився до Французької революції негативно, і нібито з цього моменту почали лунати звинувачення в психічному розладі на адресу політика. Се-

ред англійців, котрі спочатку вітали революцію, потім висловлювалися вороже, були Артур Юнг, поети Вордсворт, Кольрідж. На континенті ж захоплювалися і розчаровувалися в революції Шіллер, Гумбольдт, Шубарт, Шлецер, Гердер, Гегель, Шеллінг і багато інших¹². Однак тільки за Бьорком, можливо, через його занадто різкі виступи, закріпилася сумнівна слава божевільного. І. Турцевич, полемізуючи з критиками англійського політика, подає розгорнуту історію розвитку уявлень про психічні відхилення. За допомогою численних аналогій він підводить своїх слухачів до висновку, що звинувачення в психічній невірноваженості часто стосуються геніальних художників, чиє інтуїтивне осягнення світу в його цілісності справді може межувати з божевіллям. В інших випадках такі звинувачення робляться з розрахунку, в тому числі під впливом політичного антагонізму і фанатизму.

У своїй лекції “Борк и Бокль” І. Турцевич насамперед поставив проблему поєднання консервативних та ліберальних переконань як у межах суспільства, так і в світогляді окремої людини. Оскільки ця праця була створена в тому числі і під впливом Російської революції 1905–1907 рр. – у кризові часи, коли суперечності у політичних поглядах вкрай загострюються та набувають ознак непримиренності, необхідність примирення цих суперечностей та уникнення радикалізму визнавав і сам І. Турцевич, який відзначав: “Бьорк може багато дати і правим, і лівим, і консерваторам, і лібералам. Добре, якщо б він у нас перетворився на вчителя та примирювача для одних та інших”¹³. Будучи послідовником концепції Е. Бьорка, І. Турцевич так визначає значення консервативної течії в житті суспільства: “Під консерваторами я розумію... ідейних консерваторів, не ворогів прогресу, а ворогів фанатичного, нещадного зламу наявного, ворогів насилля... Я знаю, що у... політичній практиці набагато складніше, ніж у лекції... відокремити добрий консерватизм від поганого, розумний прогрес від фанатичного радикалізму”¹⁴. Задля розв’язання поставленої І. Турцевичем проблеми співвідношення та примирення консервативної та ліберальної течії у суспільному розвитку важливо надати визначення цих понять, визначити співвідношення консервативних та ліберальних ідей у спадщині Е. Бьорка.

Лібералізм – система політико-правових, економічних вчень, політичних та економічних програм, що виходять з самоцінності вільного та відповідального за свої дії індивіда та мають на меті послаблення будь-яких державних та суспільних обмежень індивідуальної свободи¹⁵. В межах лібералізму склалося теоретичне обґрунтування ідей рівності індивідуальних можливостей, природних прав індивіда, правової держави, недоторканності приватної власності, вільної економічної діяльності. Попри дотримання загальних засад лібералізму, континентально-європейська та англо-саксонська ліберальні традиції відрізнялися у трактуванні цих засад та шляхів їх реалізації. Континентальна (насамперед, французька) традиція виходила з раціональності утворення державних інституцій, виправдовувала радикальні шляхи суспільних змін задля знищення перешкод для встановлення ладу, що сприяє самореалізації людини, становленню правової рівності громадян. Натомість британська ліберальна традиція наголошувала на тому, що суспільно-політичний устрій, заснований на принципах самоцінності та свободи індивіда, постає внаслідок природного еволюційного саморозвитку суспільства, практичного досвіду, що сприяє становленню відповідних політичних інституцій, моралі, закону, а не внаслідок раціонально обґрунтованих радикальних змін¹⁶. Саме внаслідок таких розбіжностей частина британських політичних діячів вкрай критично сприйняла такі події Французької революції 1789–1794 рр., як радикальне знищення попередніх інституцій, повалення та страту короля, яacobinський фанатизм та терор, що постали внаслідок прагнення радикальної перебудови країни на основі раціонально обґрунтованих ідеалів, які не набули перевірки практичним досвідом.

Таким чином, внаслідок критичного переосмислення наслідків спроб впровадити у життя ліберальні ідеали правової рівності, звільнення суспільства від умов, що обтяжують його поступ, виникає *консерватизм* – політична та інтелектуальна

течія, що виправдовує збереження наявних суспільно-політичних систем, інституцій, методів та способів суспільного врядування, спротив новаціям, що не довели своєї ефективності та корисності¹⁷. Консервативна течія була започаткована наприкінці XVIII ст. британським мислителем Едмундом Бьорком (1729–1797 рр.), що протягом значного періоду своєї політичної кар'єри мав репутацію ліберального політичного діяча, автором праці “Роздуми про Революцію у Франції”, вихідними положеннями якої були:

* шанобливе ставлення до дієвих традицій та інституцій, успадкованих від попередніх поколінь, які виникають внаслідок найбільш оптимальної взаємодії між людьми та слугують запорукою єдності, збереження духовності та дотримання спільних моральних норм у розширеному суспільстві;

* цінування практичного досвіду реалізації загального блага, надання йому переваги перед положеннями абстрактних раціональних теорій;

* розуміння політичної свободи як наслідку порядку та законності, дотримання правил поведінки, перевірених у своїй дієвості попередніми поколіннями¹⁸.

З точки зору Е. Бьорка, суспільне життя підлягало не виключно волі і зусиллям індивідів, а встановленому провидінням закону гуманності, правди та справедливості, що не може бути досягнутий виключно раціональним шляхом. Лише відповідні до цього закону дії індивідів, які ґрунтуються не лише на раціональних переконаннях, але й на релігійних та моральних почуттях, чутті справедливості, загального блага, можуть бути успішними¹⁹. Водночас такі переконання Е. Бьорка, що стали наріжними для консервативної течії, поєднувалися з його ліберальними переконаннями, яких він дотримувався протягом життя та зберіг і по Французькій революції. Протягом усієї своєї депутатської діяльності у Палаті громад Британського парламенту (1765–1794 рр.) він відстоював такі ліберальні цінності, як свобода слова, необхідність гласності у політичній діяльності, необхідність спротиву зловживанням можновладців, толерантність до відмінних релігійних переконань, заперечуючи, щоправда, атеїзм як руйнівний чинник для морального стану людини та суспільства. Е. Бьорк був послідовником ліберальної політико-економічної концепції А. Сміта – критиком політики економічного визискування Британською імперією своїх колоній²⁰.

Протягом усього періоду своєї політичної кар'єри, що передував революційним подіям у Франції, Е. Бьорк мав репутацію ліберального політичного діяча. Однак, як відзначають такі дослідники життя та творчості Е. Бьорка, як Ф. Гірншоу, П. Стенліс, І. Широн та Ф. О'Горман, такі цінності, як органічна єдність суспільства, спадкоємність традицій та набутоків попередніх поколінь у сучасності, моральна та релігійна сфери завжди були пріоритетними для Е. Бьорка щодо питань вільної торгівлі та економічної ефективності, наявності прав та вольностей різних верств населення. Отже, на думку цих дослідників, Е. Бьорк залишався послідовним у своїй політичній діяльності та творчості, тобто консерватором, який водночас поділяв і ліберальні цінності тією мірою, якою вони не суперечили настановам, які британський мислитель вважав пріоритетними. Важливо відзначити, що і британська політична традиція схильна вважати ліберальні цінності похідними від поступового органічного розвитку суспільства, тому таке поєднання консервативних та ліберальних поглядів у світогляді Е. Бьорка є для цієї традиції характерним.

Поєднання консервативних та ліберальних переконань у політичному світогляді Е. Бьорка свідчить насамперед про сумісність та взаємодоповнюваність консерватизму та лібералізму. Український дослідник В. Заблоцький відзначав, що кожна ідеологічна система відзначається у динамічному співіснуванні з іншими ідеологічними системами, і тільки в такому співіснуванні кожна з них може виконувати свої соціальні функції²¹. Дослідник так характеризував співвідношення консервативної та ліберальної течій у суспільстві: у той час як ліберальна течія пропонує шляхи розвитку, новацій, звільнення людини та суспільства від обтяжуючих умов розвитку, консерватизм виконує функції збереження корисних набутоків

попередніх епох, критичного осмислення запропонованих новацій, запобігання радикалізму, що призводить до руйнації суспільства. Таким чином, консерватизм практично є *alter ego* лібералізму²². Як відзначає український політолог С. Рябов, сучасний консерватизм ставить за мету збереження таких попередніх набутків лібералізму, як індивідуальна свобода, приватна власність та вільна економічна ініціатива, правління на основі закону, захист автономії громадянського суспільства від держави²³. Отже, підтверджується тенденція, за якою консервативна течія, як критична рефлексія ліберальної, з часом сприймає її ідеї та підходи.

Відповідно до такої комплементарності консерватизму та лібералізму поєднання консервативних та ліберальних переконань у світогляді Е. Бьорка є закономірним. Так само й І. Турцевич у своїх консервативних переконаннях був відкритим до сприйняття інших ідей, у тому числі й ліберальних. Можна зробити висновок, що як і Бьорк, І. Турцевич сприймав консерватизм не як політику збереження закостенілих форм, успадкованих від попереднього ладу, а як шлях уникнення наслідків, безоглядного знищення основ єдності суспільства, що породжуються революційним радикалізмом. Тому, як і Бьорк, І. Турцевич відкидає революційний шлях суспільних змін та наголошує на необхідності поступового реформування наявних суспільних інституцій зі збереженням корисних здобутків попередніх поколінь.

Водночас у період революцій, які супроводжуються розколом суспільства, суперечності між консерваторами та лібералами видаються непримиренними. Про це свідчить розрив Е. Бьорка з вігами на чолі з Ч. Дж. Фоксом, а також необгрунтовані звинувачення консервативного мислителя у безумстві з боку його ліберальних опонентів, про що згадує у своїй роботі І. Турцевич.

Попри те, що праця І. Турцевича “Борк и Бокль” залишилася мало поміченою в науці, її висновки залишаються актуальними і на сьогодні, насамперед в ідеї примирення радикальних політичних течій, наголошенні на пріоритеті цінності особистості в умовах суспільних трансформацій. Саме тому вчений і наголошував не на застосуванні сили, а на необхідності переконання словом у процесі вироблення спільних світоглядних цінностей.

1. Фрейд З. Будущее одной иллюзии / З. Фрейд [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://krotov.info/lib_sec/21_f/fre/freud_03.html

2. Іван Турцевич у роки навчання в НІФІ з 1875 по 1879 р. слухав курси з філософії, логіки і психології у Миколи Грота. Вплив молодого викладача психології на формування майбутнього вченого антикознавця був доволі значним, з огляду на увагу останнього до психологічної тематики в історичних дослідженнях. Дружні стосунки з М. Гротом І. Турцевич підтримував і після закінчення курсу навчання. Так, у лютому 1883 р., на захисті докторської дисертації Грота викладач давніх мов І Київської гімназії Турцевич з групою колишніх студентів Миколи Яковича ініціювали бурхливу овацію дисертанту. (Див. лист М. Грота до І. Турцевича від 16 (4) лютого 1883 р. – Державний архів Чернігівської області. – Ф. 6112, оп. 1. спр. 12, арк. 10).

3. Румянцева М. Ф. “Чужое Я” в историческом познании: И. И. Лапшин и А. С. Лаппо-Данилевский / М. Ф. Румянцева // История и историки. – М., 2001. – № 1 – С. 161–175; Її ж. “Чужое Я” в художественной литературе и в исторической науке / М. Ф. Румянцева // История через личность: историческая биография сегодня / Под ред. Л. П. Репиной. – М.: Кругъ, 2005. – С. 19–36.

4. Дильтей В. Описательная психология / В. Дильтей [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://psylib.org.ua/books/dilte01/index.htm>

5. Румянцева М. Ф. “Чужое Я” в художественной литературе. – С. 23–24.

6. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності / Л. Зашкільняк. – Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 1999. – С. 142–143.

7. Турцевич И. Борк и Бокль. Об одном замечательном произведении политической литературы XVIII века / И. Турцевич. – Нежин: Типо-Литография М. В. Глезера, 1912.

8. Інститут рукопису ЦНБ ім. В. Вернадського НАН України. – Ф. XXIII. – Од. зб. 37, арк. 13зв.

9. Карп С. Я. “Размышления о революции во Франции” Эдмунда Бёрка (Русские отклики 90-х гг. XVIII в.) / С. Я. Карп // Книга в России в эпоху Просвещения. – Ленинград: Библиотека Академии наук СССР, 1988. – С. 95.

10. Турцевич И. Вк. праця. – С. 2.

11. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 6112, оп. 1, спр. 37 – арк. 4–4зв., 6–6зв., 5–5зв.
12. Турцевич И. Вк. праця. – С. 25.
13. Там само. – С. 43.
14. Там само.
15. Гаджиев К. С. Либерализм: история и современность / К. С. Гаджиев // Новая и новейшая история. – 1995. – № 6. – С. 15.
16. Дорошенко С. Принципи свободи в політичних ідеологіях Європи: порівняльний аналіз формування ідеалів демократичної традиції / С. Дорошенко [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://www.franko.lviv.ua/faculty/Phil/Visnyk/Visnyk4/Filosofija/Doroshenko.htm>
17. Рябов С. Г. Політологія: Словник термінів і понять / С. Г. Рябов. – К.: Тандем, 1996. – С. 89.
18. Берк Э. Размышления о революции во Франции / Э. Берк [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://www.politnauka.org/library/classic/berk.php>
19. Чудинов А. В. Эдмунд Берк – критик Французской революции / А. В. Чудинов [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://larevolution.ru/Tchoud_Burke1.html
20. Там само.
21. Заблоцкий В. П. Либерализм: идея, идеал, идеология / В. П. Заблоцкий. – Донецьк: Янтра, 2001. – С. 135.
22. Там само.
23. Рябов С. Г. Вк. праця. – С. 89.

Статья посвящена проблеме восприятия И. Турцевичем революции как формы общественного развития. В центре его внимания находится полемика европейских интеллектуалов конца XVIII в. вокруг Французской революции. Анализ работы показывает, что учёный основывался прежде всего на идеях Э. Бёрка. В статье предлагается вывод, что И. Турцевич представлял умеренно консервативное течение в кругу интеллигенции Российской империи того времени.

Ключевые слова: И. Турцевич, Э. Бёрк, революция, консерватизм, либерализм.

The Article concerns the problem of the perception of revolution as the form of social development by Ivan Turcevych. The basic problem of I. Turcevych's attention is the polemic of the European intellectuals of the end of the 18th century on the French Revolution. The analysis of I. Turcevych's work shows that the scientist was based foremost on the ideas of E. Burke. The conclusion of the article states that I. Turcevych supported the moderate conservative flow among the intelligentsia of the Russian Empire.

Keywords: I. Turcevych, E. Burke, Revolution, Conservatism, Liberalism